

Hans van Pinxteren

De vriendschap van Montaigne

Hans van Pinxteren (1943) is dichter en vertaler uit het Frans. Hij vertaalde werk van onder anderen Rimbaud, Artaud, Stendhal, Flaubert, Montaigne, Voltaire en Lao Tse. In 1980 ontving hij de Martinus Nijhoffprijs (in het bijzonder voor Salammbô van Flaubert) en in 2001 de Dr Elly Jafféprijs (voor De essays van Montaigne). In 2012 werd door VertaalVerhaal De hond van Rabelais uitgebracht, zijn bundel met essays over het vertalen. Momenteel werkt hij aan een nieuwe bundel met autobiografische essays en verhalen, waarin het vertalen een belangrijke rol speelt: Hoe ouder hoe vrolijker. Naast zijn vertalingen schreef hij tien bundels met gedichten en prozagedichten. In het najaar van 2017 verscheen bij Van Oorschot een keuze uit zijn poëzie: Vogels, vlinders & andere vliegers. Hij is verbonden aan de Vertalersvakschool en is redacteur van VertaalVerhaal. 'De vriendschap van Montaigne' is een lezing die hij in november 2022 hield in het Rosa Spier Huis te Laren.

De vriendschap van Montaigne

In zijn boek *De essays* heeft Montaigne veel geschreven over de vriendschap. Bij wijze van voorproefje een citaat: *‘Als ik van iemand op goede gronden zou weten dat hij bij mij past, zou ik best een heel lange reis willen maken om hem op te zoeken. Want een aangenaam gezelschap dat past bij je karakter is volgens mij met geen goud te betalen. Een vriend! Wat is het oude gezegde toch waar dat een vriend noodzakelijker en waardevoller is dan de elementen water en vuur.’*

Eerst vertel ik beknopt wie Montaigne was en waar zijn werk, *De essays*, voor staat. Dan volgt het eigenlijke onderwerp: De vriendschap van Montaigne. Daartussendoor iets over mijn vertaling, hoe die tot stand kwam, ofwel: hoe Montaigne naar mij toe kwam.

Montaigne heeft maar één boek geschreven, *De essays*. Het ontstond in de laatste twintig jaar van zijn leven, tussen 1572 en 1592. Hij schrijft hierin over alles wat in hem opkomt: vriendschap, oorlog, eenzaamheid, ouder worden. Hij is de eerste in de geschiedenis die het eigen ‘ik’ tot onderwerp van zijn schrijven neemt. Hij weet dat dit een ongehoord avontuur is: niemand vóór hem heeft dit aangedurfd: *‘Het is een hachelijke onderneming om een zo grillige gang te volgen als die van onze geest, om door te willen dringen in zijn duistere diepten en inwendige krochten, om zijn bewegingen tot in de kleinste details na te gaan en vast te leggen. (...) Ik bestudeer mijzelf. Ik beschrijf niet mijn handelingen, maar mijzelf, mijn wezen.’*

Met het te boek stellen van dit zelfonderzoek wordt hij de uitvinder van het essay. Wat is dat, een essay? De term is afkomstig van het Franse woord ‘essaie’, ik probeer / ik onderzoek. De essays zijn letterlijk pogingen die de auteur doet om zichzelf te leren kennen. Hij beschrijft het ‘ik’ alsof hij een zelfportret schildert, maar wel een portret dat onophoudelijk onderhevig is aan verandering. In het voorwoord zegt hij: *‘Ik portretteer mijzelf’,* en later: *‘Ik kan mijn model maar niet laten stilstaan. Hij zwalkt en waggelt in een natuurlijke dronkenschap. Ik neem hem in deze toestand op, zoals hij is op het moment dat ik mijn aandacht op hem richt.’* Deze onbestendigheid weerspiegelt de tijd waarin het werk ontstaat: de veranderlijke mens in een chaotische, drastisch veranderende wereld: *‘Afhankelijk van de omstandigheden en het standpunt dat ik inneem, kan ik alle tegenstellingen in mijzelf ontdekken. Verlegen, brutaal; kuis, wellustig; praatziek, zwijgzaam; ijverig, laks; intelligent, dom; humeurig, opgewekt; leugenachtig, oprecht; kundig, onwetend; zuinig, verkwistend.’*

De essays ontstaan nadat hij ontslag heeft genomen als jurist aan het gerechtshof van Bordeaux. Hij is dan 39. In ‘Over de ledigheid’, een van zijn eerste essays, vertelt hij dat hij aanvankelijk van plan was de rest van zijn jaren niets meer te doen. Om zijn geest *‘tot rust en tot zichzelf te laten komen’*. Maar zijn geest baarde hem toen *‘zoveel hersenschimmen en gedrochten’* dat hij besloot hem tot de orde te roepen en

zijn fantasieën op te schrijven *‘in de hoop dat hij zich zo nog eens voor zichzelf gaat schamen’*. In deze woorden zit al bijna de crisis besloten die hem een paar jaar later doet twijfelen aan de macht van het menselijk verstand. Midden in zijn boek stelt hij zich de vraag: *‘Que sais-je?’* (Wat weet ik?) Deze vraag bepaalt de toon van heel zijn werk: kun je als mens ook maar iets zeker weten? Zijn gevoel van twijfel wordt versterkt door wat hij om zich heen ervaart: burgeroorlog, de Bartholomeusnacht, waarbij in drie dagen tijd 20.000 hugenoten over de kling worden gejaagd. Schrikbeelden die hun neerslag tot diep in zijn werk hebben: *‘Ik ben niet van één, drie of honderd misdaden getuige, maar van een algemeen aanvaarde moraal, die door haar meedogenloosheid en kwade trouw zó mensoewaardig is dat ik er niet zonder afschuw naar kan kijken.’* Hij hekelde de hoogmoed en pretentie van de mens, die zijn rede op een voetstuk plaatst en vindt dat alles in de wereld om hém draait.

Ik heb de eer gehad Montaigne te vertalen. Eigenlijk was het toeval dat ik zijn vertaler werd. Of toeval? Ik had een studentenbaantje bij Mak van Waay, het Amsterdams Veilinghuis. Op een inbrengdag tikte iemand op mijn schouder: ‘Je studeert toch Frans?’ ‘Ja?’ zei ik verbaasd. ‘Dan is dit vast iets voor jou.’ Hij drukte me drie boekdeeltjes in de hand en verdween. Het waren de *Essais* in een oude Franse uitgave. Kort daarvoor had ik een aantal slaapverwekkende colleges over Montaigne gevolgd. Ik was niet erg enthousiast over het geschenk. Maar vlak daarop kreeg ik niersteen. Ik herinnerde mij dat hij in *De essays* uitweidt over de niersteenaanvallen die hij had op latere leeftijd. Toen pas ben ik hem gaan lezen. Eerst alleen passages waarin hij praat over zijn kwaal. Hij vertelde mij hoe je ook een zó hevige pijn kunt relativiseren. Eens maakte hij, bij een van zijn felste kolieken, een rit van tien uur te paard. Nu heb ik nooit leren paardrijden, en zelfs op de fiets heb ik gelukkig nooit een niersteenaanval gehad. Maar mijn steen was een aanknopingspunt met Montaigne, de toegangspoort waarlangs ik de wereld van *De essays* ben ingetrokken.

Toen mij gevraagd werd of ik hem wilde vertalen, had ik mijn steen allang uitgepist. Maar ik moest wel even slikken: het is een bijbeldik boek! Toch heb ik geen moment gearzeld: ik had Montaigne leren kennen als een auteur die met je in gesprek gaat: hij vertelt over de dingen van het leven en hoe hij daarmee omgaat. De kernvraag in *De essays* is hoe hij zich moet opstellen in dit leven. Zijn boek laat bijvoorbeeld zien welke houding hij aanneemt in de liefde, tegenover machtsmisbruik, tegenover de dood, tegenover mensen die een overval op hem plegen. Hij beoefent een praktische wijsbegeerte. *‘Mijn filosofie,’* zegt hij, *‘is er één van de daad, met maar weinig abstracties.’*

De dialoog bepaalt Montaignes hele boek: al meteen in zijn voorwoord spreekt hij zijn lezer aan: *‘Dit boek is er een te goeder trouw. (...) Ik heb het niet om u te dienen of voor mijn eigen roem geschreven. (...) het is slechts bestemd voor mijn vrienden en verwanten. (...) Ik ben zelf de stof van mijn boek. U zou wel gek zijn uw tijd te verdoen met een zo frivool en ijdel onderwerp. Vaarwel dus.’* Deze laatste zin, waarin hij je a.h.w. door elkaar rammelt, is typerend voor Montaigne. Hij daagt je uit mee te denken

over de existentiële vragen die hij zich stelt. In het voorwoord zegt hij in feite: Als je je alleen maar wilt houden aan het clichématige denken, dan is dit boek niets voor jou en kan je het maar beter meteen sluiten. Ik vind *De essays* daarom zo fascinerend omdat je hierin iemand uit de 16e eeuw hoort vertellen over zijn leven en hoe hij denkt over het leven, alsof hij zo tegenover je aan tafel zit, ernstig, maar vol grappige wendingen: *‘Schrijvers communiceren met hun publiek; ik ben de eerste die dit doet vanuit zijn totale wezen, als Michel de Montaigne, en niet als taalleraar, dichter of jurist. Geen mens ooit kende of begreep zijn onderwerp beter dan ik het mijne. Want ik ben hierin de grootste geleerde ter wereld.’*

Het boek is opgebouwd uit drie delen. De eerste twee zijn geënt op de klassieken. Vlak na de publicatie van deze eerste twee delen maakt hij te paard een reis van anderhalf jaar langs kuuroorden in Zuid-Duitsland, Zwitserland en Italië, in de hoop genezing te vinden voor zijn nierstenen. Waar hij ook komt discussieert hij: met protestant en katholiek, met al wie maar een mening heeft en daarvoor uit wil komen. De reis wordt een aaneenschakeling van intense ervaringen die zijn kijk op het leven verrijken en die hij verwerkt in *De essays*. Na die anderhalf jaar begint hij aan het derde deel, waarin hij vrijer met de klassieken omgaat. In het derde boek klinkt een eigen stem en brengt hij een eigen wijsheid naar voren. Opmerkelijk is dat Montaignes geest bij het ouder worden speelser en relativerender wordt. Zo begint hij het essay ‘Over de ijdelheid’, uit het derde boek, met: *‘Ik kan niet over mijn leven schrijven aan de hand van mijn daden, daarvoor zijn mijn lotgevallen te onbeduidend: dus registreer ik maar wat in mijn hoofd opkomt. Ik heb eens een edelman ontmoet die alleen over zijn leven berichtte aan de hand van zijn ontlasting. Bij hem thuis stond een rij potten geëtaled van zeven à acht dagen: daarover maakte hij een studie en hield hij betogen; ieder ander onderwerp vond hij stinken. Wat u hier in een wat beschaafder vorm krijgt voorgeschoteld, zijn uitwerpselen van een oude geest: nu eens te hard, dan weer te flodderig, maar nooit eens goed gebakken.’*

Deze bevrijdende zelfspot duikt na de Italiaanse reis overal in zijn boek op: *‘Mijn eerste twee boeken verschenen in 1580. Sindsdien ben ik heel wat jaren ouder, maar zeker geen spat wijzer geworden. Ik nu, en ik toen, dat zijn er twee; maar wie van beiden de beste is, zou ik niet durven zeggen. Ouder worden zou iets moois zijn, als je er alleen maar op vooruitging. Maar je gaat als een dronkeman: zwalkend, wankel en onzeker, of als riet dat alle kanten uit zwiert, naar de luimen van de wind.’*

Nu over de vriendschap van Montaigne

Eerst een bijzonder citaat over de vriendschap: *‘De wet van de ware vriendschap, zoals wij die aan onszelf verschuldigd zijn, behoorde in de oudheid tot de hogere mysteries. Bij deze evenwichtige, heilzame vriendschap sta je aan de top van de*

wijsheid en het geluk. (...) Je weet precies wat je aan jezelf verplicht bent: je aanpassen aan de mensen met wie je in de wereld verkeert, en bijdragen aan de gemeenschap met de werken en taken die bij je horen. (...) Wie totaal niet leeft voor anderen, leeft nauwelijks voor zichzelf. Seneca zegt: Wie een vriend is voor zichzelf is een vriend voor allen.'

Ik vertelde al dat Montaigne aanvankelijk werkte aan het gerechtshof van Bordeaux. Daar raakt hij in 1558 bevriend met Étienne de La Boétie, die hem inwijdt in de vernieuwende stroming van het humanisme. Samen discussiëren ze intensief over het denken van de grote schrijvers uit de oudheid, zoals Plato, Aristoteles, Horatius, Cicero. Helaas sterft La Boétie vier jaar na hun eerste ontmoeting. Montaigne is daar kapot van. Tien jaar later eert hij zijn hartsvriend in het essay 'Over de vriendschap'. Dit hoofdstuk staat in het 1e deel van *De essays*, en is nog geschoeid op de leest van de klassieke denkers, met name van Aristoteles en Cicero.

Om de bijzondere vriendschap te karakteriseren die hij met La Boétie heeft gehad, vertelt hij eerst wat geen ware vriendschappen zijn:

- 1) *Vriendschappen die we onderhouden om het genot of het profijt, uit algemeen of persoonlijk belang;*
- 2) *Vriendschappen die ontstaan door natuurlijke verwantschap en het gemeenschapsleven; want die berusten nauwelijks op eigen keus en vrije wil.*

Ook de liefdesrelatie tussen man en vrouw slaat Montaigne minder hoog aan dan de ware vriendschap: *'Het minnevuur brandt feller en verzengender. Maar het is een grillig vuur dat uitwaaiert naar alle kanten, een vuur als koorts, dat nu eens opblaait dan weer smeult. Bij de vriendschap heerst een totale, alomvattende warmte, die mild en gelijkmatig, bestendig en kalm blijft, een en al zachtheid en glans, die niets fels en verzengends heeft.'* En al net zomin rekent hij het huwelijk tot de ware vriendschap, want in zijn tijd komt dat vooral tot stand op grond van zakelijke overwegingen.

Nu volgt de passage toegespitst op de vriendschap tussen La Boétie en Montaigne: *'Bij ware vriendschap smelten de geesten samen en vermengen zich tot zo'n volledige eenheid dat zij naadloos in elkaar opgaan. Als ik zou moeten zeggen waarom ik van hem hield, weet ik daar geen antwoord op dan slechts dit: "Omdat hij het was, omdat ik het was." (...) wij zijn door een onverklaarbare macht op een door het lot voorbestemde wijze met elkaar vereend. (...) En die eerste keer dat wij elkaar bij toeval ontmoetten (...) voelden wij ons zó vertrouwd, zó verbonden met elkaar dat sedertdien ons niets zo na aan het hart lag als wij elkaar.'* (...) *'Ik noem het met recht "in elkaar opgaan", want wij gaven elkaar álles wat ons eigen was, hij zowel als ik.'*

Dit is het meest geciteerde fragment uit het hele boek.

Ik ben met *De essays* zo'n twaalf jaar in de weer geweest. Onderwijl heb ik ook andere vertalingen gemaakt, maar eigenlijk was ik al die tijd op Montaigne gericht: dáár ging het om. Achteraf gezien heb ik voor deze voorkeur maar één verklaring: Montaigne is een vriend van mij geworden. Het moment dat het tussen ons 'klikte'

herinner ik mij nog precies. Een jaar of zes nadat ik aan *De essays* was begonnen, maakte ik bijna geen vorderingen meer. Op een dag ben ik toen naar slot Montaigne gereisd, vlakbij Bordeaux. Het lot was mij gunstig gezind. Ik vertelde de kasteelheer dat ik Montaignes vertaler was en gaf hem een presentemplaar van een van de door mij vertaalde deeltjes. Tot mijn geluk kreeg ik van hem de sleutel van de toren waar Montaigne destijds had zitten schrijven: hij liet mij alleen zolang ik maar wilde. Ik ben daar heel lang gebleven. Die bezonken stilte van de studeerkamer! Hier had Montaigne zich de laatste twintig jaar van zijn leven teruggetrokken om te schrijven! Van dichtbij zag ik het balkenplafond, dat in de twintigste eeuw tevoorschijn kwam bij een restauratie, onder de dikke laag kalk vandaan die het honderden jaren lang had bedekt. Puur door toeval zijn vrijwel alle inscripties bewaard gebleven die hij vier eeuwen eerder liet graveren in de balken. Alsof ze pas gisteren waren aangebracht, las ik daar de spreuken van de klassieken en uit de bijbel. Dezelfde die hij citeert in *De essays*. Gezegden als: *'Ik ben een mens, niets menselijks is mij vreemd'*, en *'God heeft de mens het verlangen naar wijsheid gegeven om zich daarmee te pijnigen'*. Ik zág hem daar zitten schrijven, omringd door de boeken die La Boétie hem had nagelaten. Hoe troost je je beter met de dood van je boezemvriend dan door je te verdiepen in de boeken die hij graag las? In de torenkamer kwam ik vier eeuwen dichterbij Montaigne: het was net of hij zojuist het vertrek was uitgelopen om ergens anders in het kasteel een bediende een opdracht te geven... Terug van mijn reis was ik door mijn vertalersblok heen, en ik besepte dat ik in Montaigne een vriend voor het leven had gevonden. (Overigens ben ik niet de enige lezer van *De essays* die dit gevoel van vriendschap met Montaigne ervaren heeft. Zo zegt filmregisseur Orson Welles: *'Zoals anderen de bijbel lezen, lees ik minstens één keer per week een paar bladzijden Montaigne. Ik zoek zijn gezelschap zo'n beetje als je uitzielt naar een vriend. Een groter plezier ken ik niet.'*)

In 'Over de Ervaring' zijn laatste essay, praat Montaigne over de kunst van het leven. Tot de kunst van het leven., zegt hij, behoort ook het afscheid nemen. Middenin dit hoofdstuk verklaart hij volmondig: *'Pour moi donc, j'aime la vie. (Ík nu, ik houd van het leven.) Hij stelt ons voor in te dalen tot de ons aangeboren eigenschappen: 'Het heeft geen zin om op stelten te klimmen, want ook op stelten moet je met je eigen benen lopen. En zelfs op de hoogste troon ter wereld zit je nog altijd op je eigen gat. Het mooist zijn volgens mij levens die zich voegen naar het algemeen menselijke patroon.'* En hij wenst ons op onze levensavond een vrolijke wijsheid toe, een wijsheid die je deelt met anderen.

Het delen met anderen, daar gaat het Montaigne om in *De essays*. Dát is de wijsheid die wij kunnen bereiken: een vrolijke wijsheid dus, die je deelt met anderen. De dichter-filosoof Paul Valéry definieert vriendschap als het met elkaar delen van elkaars geestelijke verworvenheden. Dat is een bruikbare maxime, zeker als we het iets concreter maken: 'Als je de ander in je geestelijke verworvenheden laat delen, is dit een daad van ware vriendschap.' En geestelijke verworvenheden? Wat zijn Montaignes geestelijke verworvenheden? Mijn antwoord is kort: Zijn plezier in het leven, zijn vrolijke wijsheid, die hij door zijn schrijven met ons deelt.

Maar in zijn boek: *Doodgewone vriendschappen* zegt filosoof Paul van Tongeren dat Montaigne ons een geïdealiseerd beeld van de vriendschap schetst. En het model van de vriendschap, zoals Montaigne ons dat in zijn essay voorhoudt, doet hij af met ‘op de spits gedreven’. Ik vraag mij af of hij Montaigne hiermee recht doet. Hij zou stellig gelijk hebben als Montaigne denken over de vriendschap tot dit vroege hoofdstuk beperkt was gebleven. Zodra onze vrienden gestorven zijn, wordt ons beeld van hen nu eenmaal vanzelf mooier. Maar Montaigne heeft ook in het derde boek over de vriendschap geschreven, dus in een latere tijd, als hij meer afstand heeft genomen van de dood van La Boétie. Uit deze latere passages komt een heel genuanceerde opvatting over de vriendschap naar voren. Het eren van je gestorven vrienden vindt hij nog steeds een vriendenplicht: *‘Wij moeten onze overleden vrienden in ere houden. (...) Wel honderd keer ben ik voor Brutus of Pompeius in de bres gesprongen: het zijn en blijven vrienden van me.’* En ook in het derde boek onderstreept hij het belang van een onzelfzuchtige vriendschap: *‘In de ware vriendschap (waar ik alles van weet) geef ik mij meer aan mijn vriend weg dan dat ik hem naar mij toe probeer te halen. Ik vind het belangrijker dat ik hém goeddoe dan hij mij, liever heb ik dat hij goed voor zichzelf is dan voor mij, en hij bewijst mij juist de grootste weldaad als hij zichzelf weldoet.’* Maar wel is zijn denken over de vriendschap praktischer geworden, concreter. Zo rekent hij het óók tot de vriendenplicht elkaar te vermanen of terecht te wijzen: *‘Meer dan eens zijn vrienden van mij zo goed geweest mij op de man af de waarheid te zeggen. Daarmee bewezen ze mij een dienst die een edele natuur niet alleen als nuttig beschouwt, maar zelfs als een gunst die elke andere vriendendienst overtreft.’* Of: *‘Je hebt sterke oren nodig om te kunnen luisteren naar openhartige kritiek op jezelf: maar weinigen voelen zich dan niet gekrenkt. Als iemand de moed heeft je zulke kritiek te leveren voor je eigen bestwil, is dit een bewijs van gezonde vriendschap.’* En hij hint aan de meningsverschillen die vrienden met elkaar kunnen en móeten hebben om een volwassen vriendschap te onderhouden: *‘Ik houd van een vrijmoedige omgang, een vriendschap die genoegene scheidt in barse, ongezouten taal, zoals de liefde dat doet in beten en krabben tot bloedens toe. Een vriendschap die elke strijd uit de weg gaat, die slechts gelikt is en gemaakt, die bang is voor iedere confrontatie en zich telkens weer moet inhouden, is niet frank en vrij genoeg.’*

Maar hoe down to earth hij in boek III ook over de vriendschap praat, Montaigne blijft zich de tijd met La Boétie herinneren als iets heel bijzonders. Er zijn zelfs commentatoren die stellen dat hij zijn boek nooit zou hebben geschreven als zijn vriend zou zijn blijven leven: volgens hen zet Montaigne in *De essays* met zijn lezer het gesprek voort dat hij eerder met La Boétie voerde. Ik leid hieruit af dat hij niet alleen in zijn denken over de vriendschap praktischer werd, maar dat hij de ware vriendschap met name door het schrijven van *De essays* in praktijk heeft gebracht. Wat dat betreft is het goed nogmaals te luisteren naar het al geciteerde voorwoord: *‘Dit boek is slechts bestemd voor mijn vrienden en verwanten. (...) Ik ben zelf de stof van mijn boek. U zou wel gek zijn uw tijd te verdoen met een zo frivool en ijdel onderwerp.’* Wie ondanks deze waarschuwing doorleest en zich verdiept in *De*

essays, schaarst zich krachtens het voorwoord onder Montaignes vrienden en intimi. En deelt in zijn vrolijke wijsheid.

De filosoof Walter Benjamin heeft eens gezegd dat de wijzen hun gevoelens van vriendschap voor de wereld metterdaad bewijzen, juist door hun wijsheid te boek te stellen: Dat is hún geschenk aan de mensheid. Ik hoop duidelijk gemaakt te hebben dat *De essays* zo'n geschenk is.